

CZY PSŁ. DIAL. PŁD. *ČETA TO PRASŁOWO ZAPOMNIANE PRZEZ SŁOWIAN ZACHODNICH I WSCHODNICH?

Łukasz GODECKI
Uniwersytet Śląski, Katowice

Psł. dial. płd. *četa ‘grupa ludzi, gromada’ zwłaszcza ‘grupa ludzi uzbrojonych, oddział wojskowy, cohors’, które wiek temu Aleksander Brückner (SE 73) uznawał za prasłowo zapomniane przez Słowian zachodnich i wschodnich, nadal ma niejasną etymologię. Wyraz potwierdzony jest przez np. s.ch. od XV w. četa ‘oddział wojskowy, rota, hufiec, kompania; grupa ludzi, tłum’, dial. ‘grupa ludzi idących coś zrabować, odbić’ (skąd cz. četa ‘najmniejszy oddział wojskowy, drużyna; grupa, zastęp’, sło. četa ‘oddział wojskowy, rota, kompania; grupa ludzi’), cs. ЧЕТА ‘agmen, cohors’ (skąd str. ЧЕТА, wyjątkowo ЧАТА ‘oddział; zgromadzenie, wspólnota; tłum; wspólnicy’), bg. četa ‘grupa, drużyna; grupa, oddział uzbrojonych powstańców, partyzantów’, też dial. np. ‘grupa murarzy razem pracujących’, mac. četa ‘oddział wojskowy, kompania, rota; mała grupa ludzi w brygadzie roboczej; banda’, hist. ‘oddział uzbrojonych powstańców’, dial. ‘gromada ludzi, oddział żołnierzy’. Wyraz zachowany jest także w derywatach, np. przym. s.ch. rzadkie četni ‘związany z uzbrojoną grupą ludzi’; nomen agentis pldsl. *četyňnikъ ‘członek uzbrojonej grupy ludzi, oddziału wojskowego, drużyny’ (z s.ch. četnik: cz. četník ‘zandarm’, sło. przest. četník ‘ts.’, sło. četnik ‘dowódca roty, major’, mac. четник hist. ‘członek ochotniczej organizacji wojskowej walczącej z Turkami’); denominat. scs. съчетати ‘połączyć, zjednoczyć’, причетати ‘przyłączyć do kogoś’ (SP II 178-9).

Z języków słowiańskich wyraz został zapożyczony do węg. csata ‘agmen, turma; grex; proelium, pugna; parvum proelium’ (z węg.: p. od XVI w. czata ‘straż, warta’, sło. čata ‘mały oddział wojskowy, hufiec’, sło. čata ‘zasadzka’, ukr. čata, zwykle mn čatu ‘straż, posterunek obserwacyjny’), rum. ceată ‘gromada’, alb. çetë ‘oddział, drużyna; pokrewieństwo; Handschlag beim Wettrennen’, ngr. τσιότα ‘gromada’, tur. çete ‘wyprawa rabunkowa’ (SP II 178-9), chociaż Bańkowski (I 218) sugeruje zapożyczenie w przeciwnym kierunku, o czym w dalszej części artykułu.

Wyraz posiada kilka etymologii, żadna z nich jednak nie jest do końca przekonująca. Ich autorzy w większości przypadków doszukują się korzeni słowa jeszcze przed rozpadem wspólnoty prasłowiańskiej (w szczególności przed oddzieleniem się Słowiańszczyzny południowej od północnej w wyniku najazdu plemion węgierskich).

Pśł. **četa* może być deverbat. od **čisti* **čbt* ‘czytać, liczyć’ z pierwotnym znaczeniem **‘grupa o określonej liczbie osób’*. Pokrewnymi wyrazami byłyby wtedy np. cs. ЧѢТЬ ‘ilość, liczba’, r., br. arch. i dial. *čemá* ‘para, dwójka’. Problemem tej etymologii jest pochodzenie rdzennego *-e-* (ESJS XII 713; ESSJ IV 92-3).

Jeżeli powyższą etymologię przyjąć za prawdziwą, to biorąc pod uwagę fakt, iż pśł. dial. pld. **četa* uznaje się za pierwotny termin wojskowy (por. Niederle 1925: 492), należałoby wyraz łączyć z podziałem wojska na wiele oddziałów o określonej liczebności. Martynov (1963: 91-2) twierdził, iż w momencie zetknięcia się Słowian z plemionami gockimi, Słowianie zapożyczyli od Germanów wyraz pśł. dial. **x□sa* ‘rozbój, grabież’ (z goc. *hansa* ‘drużyna wojskowa, oddział wojska’, druga warstwa zapożyczeń germańskich – II-IV w. n.e., por. np. Gołąb 1992/2004: 326) jednocześnie posiadając jego odpowiednik, którym była pśł. **četa*. Jego zdaniem chodziło tu nie o zwykłe zapożyczenie, lecz o przeniknięcie – gocki wyraz napotkał swój synonim w języku prasłowiańskim i zmienił swe pierwotne znaczenie. Należy jednak zaznaczyć, że sami Goci w tym okresie nie wprowadzili jeszcze unifikacji swych oddziałów wojskowych. Nastąpiło to dopiero pod wpływem Rzymian i Hunów, czyli po tym jak Germanie zetknęli się ze Słowianami:

[...] struktura liczbowa formacji w armiach gocko-wandalskich prawdopodobnie nie wywodziła się jedynie z rzymskich wzorów. Germanie zapewne wzorowali się również na wojskowym szyku Hunów, tj. koczowniczych jeźdźców; szyk tej grupy plemion, aż do Mongołów włącznie, zbudowany był w oparciu o system decymalny. Gockie liczebniki jedenaście i dwanaście, czyli „ainlif, twalif”, znaczą tyle co „zostaw-daj jeden”, „zostaw-daj dwa”, czyli przez odniesienie do dziesięciu: „zostaw (dziesięć) – daj jeden, dwa” wskazują na fakt, że Goci przejęli obcą Rzymowi regułę liczbową występującą w organizacji jazdy u koczowników (Wolfram 1995/1996: 76).

W związku z powyższym nieprawdopodobnym jest, aby Słowianie w tym czasie posiadali zunifikowane liczebnie oddziały wojskowe. Fakt ten przeczy teorii Martynova, według której pśł. **četa* była synonimem goc. *hansa*, jak również, w przypadku poprawności wyżej przytoczonej etymologii, wskazuje na o wiele młodsze powstanie prasłowiańskiego wyrazu z jego wojskowym znaczeniem, niż to zakładał białoruski uczyony. Potwierdzają to zresztą i fakty historyczne. Maurycy kilka wieków później od interesującego nas okresu zwrócił uwagę, że Słowianie do walki przystępują w szyku luźnym.

Będąc anarchicznego usposobienia i nienawidząc się wzajemnie, nie znają szyku bojowego i nie lubią walczyć w zwartych oddziałach [...] (Maurycy 92-3).

Z jednej strony było to spowodowane zapewne słabością uzbrojenia i wyszkolenia, ale jednocześnie pamiętajmy, że szyk luźny nie wymaga tylu „oficerów” –

dowódców, którzy występują w wojsku, w którym jest podział na wiele małych oddziałów o określonej liczebności.

Oczywiście w późniejszym okresie doszło w wojskach słowiańskich do podziału wojska na oddziały o stałej wielkości. Być może system dziesiętny mógł być narzucony Słowianom południowym przez koczowniczych Awarów, którzy przez dłuższy okres czasu roztaczali nad nimi swe panowanie, wymagając od nich kontyngentów wojskowych (por. Szymański 1979: 42). Fakt ten, może potwierdzać psł. **tъma* ‘10000, mnóstwo’, który poświadczony jest np. przez scs. òùìà ‘dziesięć tysięcy, ogromna ilość’, òùìàè ‘do tysięcy’ (psł. **tъma* zlał się w innych językach słow. z psł. **tъma* ‘ciemność’). Z uwagi na znaczenie ‘10000’, wyraz należy wiązać z organizacją stepowych koczowników (por. np. uzb. *tuman* ‘wojskowy oddział 10000 jeźdźców’), pochodzi on najprawdopodobniej z tur. lub altajskiego *tuman*, a to z kolei z toch. *tuman* (tur. *tuman* został ponownie zapożyczony przez wschł.: r. *туман* / *томан*) (Gołąb 1992/2004: 358, por. też Vasmer ES IV 119, 134). Trudno jednak stwierdzić czy można łączyć dominację awarską nad Słowianami z psł. **četa*, czy raczej wyraz ten mógł powstać, lub być zapożyczony w jeszcze późniejszym okresie.

Według innej etymologii psł. **četa* może też być coll. od **čet* ‘para’ z pie. **k[□]eto-* ← **k[□]et-* ‘para, dwójka’, który znaleźć można w pie. liczebniku **k[□]et-[□]ór-es* ‘czterej, czterech, czworo’. W takim przypadku wyraz pierwotnie oznaczałby ‘pary, dwójki’ tzn. w parze walczących, chodzących żołnierzy (ESJS XII 713; Snoj² 85).

Jeżeli traktować za prawdziwą powyższą etymologię, to mamy do wyboru dwie możliwości interpretacji tego faktu. U Germanów spotykamy się z elitarną formacją wojskową, w skład której wchodziły pary złożone z jeźdźca na koniu i towarzyszącego mu, trzymającego się grzywy, piechura (por. Cezar 52, Tacyt 311). Jak pisze Wolfram:

Jeźdźcy dobierający swych pomocników spośród najlepszych młodych pieszych wojowników przyczyniali się do rozluźnienia szyku rodowego; zwyczaj ten mógł zostać narzucony jedynie przez nadrzędną instytucję, przez tak potężnego wodza lub króla jak Ariowist (Wolfram 1995/1996: 74).

Trudno jednak przypuszczać, aby w okresie pierwotnej słowiańszczyzny u Słowian znalazł się jakiś władca, który mógłby narzucić swoją wolę plemionom, czyli rodom, w kwestii ponadplemiennych oddziałów. Również w okresie późniejszym nie ma żadnych informacji historycznych potwierdzających ten typ formacji wojskowych u Słowian.

Druga możliwość, to łączenie psł. **četa* z instytucją straży wystawianych przez plemiona. Zadaniem tego typu patroli, czyli psł. **čet*[□], byłoby wczesne ostrzeżenie plemienia przed napaścią tak, aby ludność miała czas uciec przed najeźdźcami. Wystawianie pojedynczych wartowników było i jest nadal ryzy-

kowe z różnych powodów: dwóch wartowników trudniej zabić niż jednego, jeden może coś przeoczyć, nie zauważyć, czy łatwiej dać się zaskoczyć, zostać zaatakowanym przez dzikie zwierzęta, itp. Z drugiej strony wystawianie wart złożonych z więcej niż dwóch wartowników byłoby zapewne początkowo wielkim obciążeniem dla ówczesnej, prymitywnej gospodarki. Tego typu oddział, czyli psł. *četa, złożony (por. scs. ñú÷âòàèè ‘połączyć, zjednoczyć’) tylko z „zawodowych wojowników” zajmujących się ochroną terytoriów zamieszkałych przez ludność danego rodu, zapewne miałby charakter elitarny w ówczesnej plemiennej sile zbrojnej.

Etymologia łącząca psł. *četa z instytucją straży przeczy jednak znowu teorii Martynova przytoczonej wcześniej – moim zdaniem najwcześniej pod wpływem rabujących oddziałów gockich, czyli goc. *hansa*, Słowianie byli zmuszeni do rozbudowania swojego systemu obronnego, czyli zorganizowania regularnych patroli, o takiej liczebności, iż można by zorganizować z nich oddział, czyli psł. *četa. Potwierdzać fakt ten może zmiana znaczenia z pierwotnego ‘drużyna wojskowa, oddział wojska’ goc. *hansa* na ‘rozbój, grabież’ psł. dial. *x□sa – ukazuje to jak początkowo mogły wyglądać kontakty germańsko-słowiańskie. Na jeszcze późniejsze powstanie psł. *četa (późny okres wspólnoty prasłowiańskiej, lub już po jej rozpadzie) może wskazywać także to, iż wyraz ten nie jest potwierdzony w językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich. Nie oznacza to oczywiście, iż Słowianie w momencie zetknięcia się z Gotami nie posiadali oddziałów wojskowych nazywanych przez wyrazy będące odpowiednikami goc. *hansa* – ukrywały się one jednak pod pojęciami psł. *vojь ‘wojsko’ i być może psł. *družina ‘oddział wojska’.

Warto również zwrócić uwagę na jedno ze znaczeń psł. *drugъ ‘jedna z dwóch osób lub jeden z dwu przedmiotów tworzących parę’ oraz na psł. *drugъ druga ‘jeden drugiego, jedno drugiego, sobie nawzajem, wzajemnie’, *drugъ drugu ‘jeden drugiemu, jedno drugiemu, sobie nawzajem, wzajemnie’ (SP IV 269). Powyższe wyrazy w połączeniu z militarnym znaczeniem psł. *drugъ, a później *družina (por. SP IV 269-71, 278-9), mogłoby w jakimś stopniu potwierdzać powyższą etymologię psł. dial. *četa.

„Tradycyjna” teoria łączyła psł. *četa z łac. *caterva* ‘tłum, gromada ludzi, oddział, zastęp (nieregularny lub barbarzyński w przeciwieństwie do regularnego legionu)’, irl. *cethern* ‘oddział, gromada, grupa’, umbr. *kateramu* ‘congregamini’. Wyrazy te miałyby pochodzić z pie. *kat- ‘pleść; zwijać, skręcać’. Problemem jest jednak niezgodność słów. rdzennego -e- z łac. -a- (por. też Pokorny 534, który nie zalicza do tego korzenia psł. i irl. wyrazów) (ESJS XII 713; Machek² 101; SP II 178-9).

W przypadku tej etymologii chciałbym zwrócić uwagę na łac. *caterva* ‘tłum, gromada ludzi, oddział, zastęp (nieregularny lub barbarzyński w przeci-

wieństwie do regularnego legionu)’. Jak wiadomo Słowianie, chociaż w niewielkiej ilości, to jednak walczyli jako wojska najemne w Bizancjum (por. SSS I 123-4). Jednak, gdyby fakt ten brać pod uwagę, to należałoby się spodziewać pożyczki, a nie wyrazu pokrewnego.

Inne etymologie psł. dial. *četa są jeszcze mniej przekonujące, np.: łączenie wyrazu z psł. *katora / *koterā ‘spór, kłótnia, niezgoda’; łączenie wyrazu z lit. kek(e)tà ‘grupa, tłum’ (por. więcej ESJS XII 713). Natomiast Bańkowski (I 218) uważa wyraz za zapożyczenie i sugeruje alb. çetë ż, tur. çete, a zwłaszcza węg. csata ‘bitwa’ (oraz węg. csata-bárd ‘topór bojowy’, csatar ‘wojownik, żołnierz’, csatázní ‘prowadzić bitwę’).

Powyższa analiza zdaje się kwestionować psł. charakter *četa. Największym problemem jest fakt, iż słowo to nie jest w żaden sposób potwierdzone w językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich. Nie przekonuje również teoria Brücknera jakoby wyraz został przez Słowian zachodnich i wschodnich zapomniany. Moim zdaniem wyraz powstał lub został zapożyczony w późnym okresie wspólnoty prasłowiańskiej, czy raczej nawet już po odłączeniu się Słowiańszczyzny południowej od północnej. Z omówionych w artykule etymologii przychyłam się do tej, według której psł. *četa to coll. od *čet□ z pierwotnym znaczeniem ‘pary, dwójki’ tzn. w parze patrolujący żołnierze. Na uwagę zasługuje również teza Bańkowskiego, według której wyraz jest pożyczką. Moim zdaniem pozostałe etymologie, także dwie najbardziej popularne, czyli ta według której psł. *četa to deverbat. od *čisti *čbt□ z pierwotnym znaczeniem *‘grupa o określonej liczbie osób’ oraz „tradycyjna” etymologia wywodząca psł. *četa z pie. *kat- ‘pleść; związać, skręcać’, są nieprzekonujące i należałby je odrzucić.

BIBLIOGRAFIA:

Bańkowski
Warszawa 2000.	Bańkowski A.: <i>Etymologiczny słownik języka polskiego</i> , T. I-II, PWN, Warszawa 2000.
Brückner SE
Powszechna, Warszawa 2000.	Brückner A.: <i>Słownik etymologiczny języka polskiego</i> , Wiedza Powszechna, Warszawa 2000.
Cezar
Wrocław 2004.	Cezar G. J. [tł. Konik E.]: <i>Wojna galijska</i> , Ossolineum, Deagostini, Wrocław 2004.
ESJS
1989-.	<i>Etymologický slovník jazyka staroslověnského</i> , Academia, T. I-, Praha 1989-.
ESSJ
«Наука», T. I-, Moskwa 1974-.	<i>Этимологический словарь славянских языков</i> , Издательство «Наука», T. I-, Moskwa 1974-.
Gołąb 1992/2004	Gołąb Z. [tł. Wojtyła-Świerzowska M.]: <i>O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych</i> , Universitas, Kraków 2004.
Machek ²
1971.	Machek V.: <i>Etymologický slovník jazyka českého</i> , Academia, Praha 1971.
Martynov 1963	Мартынов В. В.: <i>Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры</i> , Издательство Академии наук БССР, Минск 1963.
Maurycy	Pseudo-Maurycy: <i>Taktyka</i> , ks. XI, rozdz. 5: <i>Jak należy wojować ze Sklawami, Antami i innymi podobnymi szczepami</i> [w:] <i>Greckie i łacińskie źródła do najstarszych</i>

- dziejów Słowian, przełożył i opracował Plezia M., Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Poznań 1952, s. 90-99.
- Niederle 1925 Niederle L.: *Život starých Slovanů. Základy kulturních starožitností slovanských*, T. III, cz. 2, Praha 1925.
- Pokorny Pokorny J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, T. I-II, Bern-München 1959-1969. Wersja elektroniczna na stronie <http://www.indo-european.nl/cgi-bin/startq.cgi?flags=endnnnl&root=leiden&basename=%5Cdata%5Cie%5Cpokorny>
- Snoj² Snoj M.: *Slovenski etimološki slovar*, Druga, pregledana in dopolnjena izdaja, Modrijan, Ljubljana 2003.
- SP *Słownik prasłowiański*, T. I-, Ossolineum, Wrocław 1974-.
- SSS *Słownik Starożytności Słowiańskich*, red. Labuda G., Stieber Z., T. I-VIII, Ossolineum, Wrocław 1961-1996.
- Szymański 1979 Szymański W.: *Awarzy* [w:] Szymański W., Dąbrowska E.: *Awarzy. Węgrzy*, Ossolineum, Wrocław 1979, s. 7-131.
- Tacyt Tacyt: *Germania* [w:] Tacyt. Wybór pism, przełożył i opracował Hammer S., Ossolineum, Wrocław 1953, s. 303-32.
- Wolfram 1995/1996 Wolfram H. [tł. Darda R.]: *Germanie*, Universitas, Kraków 1996.
- Vasmer ES Фасмер М.: *Этимологический словарь русского языка*, Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, Т. I-IV, Прогресс, Москва 1964-73.